

Αποστολός Φώτιος
Διδάκτωρ Λειτουργικής
Pontificio Istituto Orientale Ρώμης

«Οι συνέπειες της Άλωσης του 1204 στη λειτουργική ζωή και πράξη της Κωνσταντινουπόλεως».

Η βασιλίδα των πόλεων και πρωτεύουσα της πρώτης χριστιανικής αυτοκρατορίας, ύστερα από 1000 περίπου χρόνια, που στεκόταν αλώβητη στις επιθέσεις πληθώρας εισβολέων και ύστερα από δεκαεπτά αποτυχημένες απόπειρες κατάληψης της, έμελλε τελικά να αλωθεί και να συληθεί για πρώτη φορά από ένα χριστιανικό στρατό. Οι ιστορικοί του 13ου αιώνα, γεμάτοι αποτροπιασμό περιγράφουν τα γεγονότα της αλώσεως, καθώς και τα δεινά των ορθοδόξων κατοίκων της Πόλης την περίοδο της λατινοκρατίας. Μια περίοδος, που παρουσιάζει σημαντικό ιστορικό ενδιαφέρον, δεδομένου ότι η άλωση της Πόλης, από έναν εχθρό που οι Βυζαντινοί δεν ανέμεναν, άλλαξε τη ζωή των κατοίκων της πολυεπίπεδα¹ και ανέτρεψε τελείως την κοσμοθεωρία των Βυζαντινών σχετικά με την μία οικουμενική αυτοκρατορία. Η πρώτη άλωση της Πόλης υπήρξε καταλυτική για την μετέπειτα εξέλιξη της ευρωπαϊκής ιστορίας, αλλά πέρα από τις πολιτικές και τις πολιτιστικές συνέπειές της, που θα μετρούνται για αιώνες, επηρέασε σημαντικότητα και τη λατρευτική ζωή και πράξη τόσο των κατοίκων της, όσο και ολόκληρης της ανατολικής χριστιανοσύνης.

Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους σταυροφόρους στις 13 Απριλίου 1204 πλην της κοσμικής εξουσίας, πάσα εκκλησιαστική αρχή της Πόλεως είχε καταλυθεί.

¹Carocci, Sandro. *Storia d'Europa e del Mediterraneo, sez. IV. Il Medioevo (secoli V-XV), vol. VIII. Popoli, potere, dinamiche*. Roma: Salerno editrice, 2006, σ.219.

Ο Πατριάρχης Ιωάννης Καματηρός, όπως και ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Λάσκαρης, εγκατέλειψε τη θέση του. Ο Ιωάννης επέλεξε να ζητήσει άσυλο αρχικά στο Διδυμότειχο και κατόπιν στη Βουλγαρία², μια κίνηση που επικρίθηκε πάρα πολύ, καθώς θεωρήθηκε ως η κύρια αφορμή για να δημιουργήσουν οι Βούλγαροι δικό τους πατριαρχείο³. Τον Ιωάννη στην έξοδο από την Πόλη ακολούθησε και ένα μεγάλο μέρος του κλήρου, που συνέρρευσε στις νέες ηγεμονίες της Νίκαιας και της Ηπείρου αλλά και στη Βουλγαρία. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, για πρώτη φορά από την ίδρυση του, μεταφέρεται εκτός της Κωνσταντινούπολης στην Νίκαια της Βιθυνίας, ώστε να εξασφαλιστεί η ομαλή λειτουργία του, αλλά και η συνέχεια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στην νέα ελληνική ηγεμονία της Νίκαιας. Ο Ιωάννης Καματηρός προσκλήθηκε από τον αυτοκράτορα Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη το 1206 να αναλάβει και πάλι τα καθήκοντα του στη Νίκαια, αλλά δεν ανταποκρίθηκε στην πρόσκληση και απέστειλε την παραίτηση του από τον Πατριαρχικό θρόνο⁴. Οι λόγοι αυτής του της στάσης μένουν μέχρι και σήμερα αδιευκρίνιστοι, αν και πολλοί ιστορικοί υποστηρίζουν ότι αρνήθηκε να μεταβεί στη Νίκαια για να μη συνυπάρξει με τον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη, που θεωρούσε σφετεριστή του αυτοκρατορικού θρόνου⁵. Έτσι, προτίμησε να εγκατασταθεί κοντά στον Βούλγαρο τσάρο Ιωαννίτζη, που ήταν και ο σημαντικότερος ορθόδοξος ηγέτης εκείνη την εποχή⁶. Ο

²Runciman, Steven. *Η Βυζαντινή Θεοκρατία*. Αθήνα :Δόμος, 2005,σ. 136.

³Μηλιαράκης, Αντώνιος. *Ιστορία του βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου*. Επανεκδοση εμπλουτισμένη με εισαγωγή, ευρετήρια, χάρτη και πίνακες. Αθήνα: Ιονική Τράπεζα, 1994,σ.96.

⁴Ζαχαρόπουλος, Νικόλαος. *Η εκκλησία στην Ελλάδα κατά την Φραγκοκρατία*. 2η ανατύπωση. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς 1992,σ.77.

⁵Μηλιαράκης, Αντώνιος. *ο.π.*, 1994,σ.96.Ο Ιωάννης Καματηρός ήταν συγγενής του Αλεξίου Γ΄, που διεκδικούσε τον αυτοκρατορικό θρόνο της ανατολής, αντί του σφετεριστή, όπως τον αποκαλούσε Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη. Λόγω αυτής της συγγένειας πολλοί ιστορικοί θεωρούν ότι αρνήθηκε να μεταβεί στη Νίκαια και να αναλάβει εκ νέου τον πατριαρχικό θρόνο.

⁶Λουγγής, Τηλέμαχος & Κέντρο Μαρξιστικών Σπουδών. *Επισκόπηση Βυζαντινής ιστορίας: μελέτες ΚΜΕ*. Α΄ τόμος, 2η εκδ. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. 1998, σ.26.

Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης, αφού έστειλε προσκλήσεις σε όλους τους επισκόπους του πατριαρχείου, συνεκάλεσε Σύνοδο στη Νίκαια⁷ την τρίτη εβδομάδα της Σαρακοστής(2-8 Μαρτίου 1208), για την εκλογή του διαδόχου του Ιωάννη Καματηρού. Στη Σύνοδο δεν συμμετείχαν οι επίσκοποι της Ηπείρου και της Τραπεζούντας, καθώς τους απαγόρευσαν οι ηγεμόνες των περιοχών αυτών να παρευρεθούν⁸. Στις 20 Μαρτίου του 1208⁹ η Σύνοδος της Νίκαιας εξέλεξε νέο Οικουμενικό Πατριάρχη τον Μιχαήλ Δ΄ τον επονομαζόμενο Αυτωρειανό, που ήταν λόγιος κληρικός και είχε χρηματίσει ιερέας και Σακελλάριος, Χαρτοφύλακας της Μεγάλης Εκκλησίας και Πρωτονοτάριος και από το 1205 ηγείτο της τοπικής Εκκλησίας της Νίκαιας. Η κανονικότητα της εκλογής του αμφισβητήθηκε· οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και οι Δεσπότες της Ηπείρου αρνούνταν μέχρι και την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261, να αναγνωρίσουν έναν πατριάρχη εκλεγμένο στη Νίκαια¹⁰. Στη Νίκαια το εξόριστο Οικουμενικό Πατριαρχείο αναγεννήθηκε από τις στάχτες του και διατήρησε τη διοικητική του συνέχεια. Αποτέλεσε θεματοφύλακα της Ορθοδοξίας και πυρήνα αντίστασης κατά των Φράγκων και του λατινικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Σαφώς, όμως, η απομάκρυνση του Οικουμενικού θρόνου από την ιστορική του βάση είχε και πολλές αρνητικές συνέπειες, κυρίως, σε θέματα δικαιοδοσίας και εκκλησιαστικής διοίκησης.

Ο πατριαρχικός ναός της Αγίας Σοφίας μετά την άλωση περνά στη δικαιοδοσία των Λατίνων και οι ορθόδοξες τελετουργίες σταματούν να τελούνται στο ναό μέχρι και την ανακατάληψη της Πόλης το 1261. Ο πατριαρχικός ναός της του Θεού Σοφίας πέρασε στη δικαιοδοσία των Βενετών, που βρισκόταν πάντα σε έντονη διαμάχη με τον φραγκικό κλήρο της

⁷Runciman, Steven. *The Byzantine Theocracy*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1977, σ.139.

⁸Runciman, Steven. *ο.π.*, 2005, σ.137.

⁹Angold, Michael. *Η τέταρτη σταυροφορία: τα γεγονότα και το ιστορικό πλαίσιο*. Αθήνα: Παπαδήμας, 2006, σ.241.

¹⁰Runciman, Steven. *ο.π.*, 1977, σ.139.

Πόλης. Σύμφωνα, με το άρθρο 7 της συνθήκης του Μαρτίου του 1204, έπρεπε να εκλεγεί και Λατίνος Πατριάρχης στην Κωνσταντινούπολη από τα μέλη του συνόλου του κλήρου, που ήταν διαφορετικής εθνικότητας από τον ορισμένο αυτοκράτορα, δηλαδή τον Φράγκο Βαλδουίνο. Στο άρθρο αυτό οι συντάκτες του, ίσως εσκεμμένα παρέλειψαν, κάτι που ήταν δεδομένο για την εκκλησιαστική τάξη του 13ου αιώνα, ότι, δηλαδή, Λατίνο Πατριάρχη μπορεί να ορίσει μόνον ο Πάπας. Έτσι, οι Βένετοι αγνοώντας πλήρως το παπικό κύρος όρισαν «κανονικούς» ιερείς στην Αγία Σοφία, που με τη σειρά τους εξέλεξαν ως Πατριάρχη των υποδιάκονο Θωμά Μοροζίνι (Thomas Morosini), που εκείνη την εποχή βρισκόταν στη Ραβέννα¹¹. Στην εκλογή Μοροζίνι, που σθεναρά υποστήριξε ο Δόγης Δάνδολος¹², αντιτάχθηκαν οι Φράγκοι και, βεβαίως, ο Παπός. Για χάρη όμως της ειρήνης στην Εκκλησία ο Ιννοκέντιος δέχτηκε να κάνει κάποιες μεγάλες παραχωρήσεις, όπως η άρση του αφορισμού των σταυροφόρων, που άλωσαν την Πόλη και βιαιοπραγήσαν εναντίων των κατοίκων της. Επιπλέον, δέχτηκε στη Ρώμη τον Θωμά Μοροζίνι, ως τον πλέον κατάλληλο για Πατριάρχη, αν και η εκλογή ήταν αντικανονική και τον χειροτόνησε επίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως, Πατριάρχη και κεφαλή της Καθολικής Εκκλησίας της Νέας Αυτοκρατορίας, στον ναό του Αγίου Πέτρου. Τον προέτρεψε, μάλιστα, να κρατήσει τα δικαιώματα της Ρωμαϊκής Εκκλησίας απαραβίαστα και την εκκλησιαστική περιουσία ακέραιη από τη βουλμία των κοσμικών .

Ο λατινικός κλήρος σταδιακά κατέλαβε τις θέσεις των Ορθόδοξων με, σχεδόν, άμεση συνέπεια να αρχίσει η προσπάθεια εκλατινισμού του Ορθοδόξου πληρώματος, απαγορεύοντας πρωταρχικά τις Ορθόδοξες λατρευτικές εκδηλώσεις και την Ορθόδοξη λειτουργία¹³.

¹¹Longnon, Jean. *L'empire Latin de Constantinople et La Principaute de Moree*. Paris: Payot, 1949.σ.55.

¹²Λουγγής, Τηλέμαχος. *ο.π.*, τομ.Β', 1998, σ.28.

¹³Runciman, Steven. *ο.π.*, 1977,σ.138.

Η πρώτη επίσημη απαγόρευση της ορθόδοξης λειτουργίας διατάχθηκε από τον Θωμά Μοροζίνι μετά τη στέψη του αυτοκράτορα Ερρίκου στις 20 Αυγούστου 1206¹⁴. Αφορμή για την εξέλιξη αυτή στάθηκε η δωρεά της εικόνας της Παναγίας της Οδηγήτριας από τον Ερρίκο στο Θωμά Μοροζίνι και η απόφαση του να την τοποθετήσει στον ναό της Αγίας Σοφίας. Η εικόνα, που ήταν μια απεικόνιση της Παναγίας αποδιδόταν στον ευαγγελιστή Λουκά¹⁵. Από τον 11ο αιώνα φυλασσόταν στο μοναστήρι των Οδηγών δίπλα στο αυτοκρατορικό παλάτι και κάθε Τρίτη λιτανευόταν στους δρόμους της Πόλης, προσελκύοντας μεγάλο πλήθος πιστών. Μετά την άλωση της Πόλης το 1204 μαζί με πολλά άλλα κειμήλια πέρασε στα χέρια του Λατίνου αυτοκράτορα¹⁶. Οι Ορθόδοξοι κάτοικοι της Πόλης μαθαίνοντας τα νέα της τοποθέτησης της εικόνας στην Αγία Σοφία, απαίτησαν από τον Μοροζίνι την επιστροφή της στην Μονή των Οδηγών και την αναβίωση της λιτανείας της Τρίτης. Ο Μοροζίνι, για να δεχθεί να ικανοποιήσει το αίτημα των Ορθοδόξων, απαίτησε να τον μνημονεύουν στις ορθόδοξες λειτουργίες, πράγμα που ο ορθόδοξος κλήρος αρνήθηκε, καθώς θα αποτελούσε αναγνώριση της εξουσίας του πάνω στην Ορθόδοξη Εκκλησία¹⁷. Σε αντίποινα της άρνησης των Ορθοδόξων ο Λατίνος Πατριάρχης απαγόρευσε την τέλεση της Θείας Λειτουργίας στους ορθόδοξους ναούς της Πόλης και, μάλιστα, έστειλε πατριαρχικούς εκπροσώπους να τις σφραγίσουν. Η απόφαση αυτή του Μοροζίνι συνάντησε την έντονη αντίδραση του ορθόδοξου πληρώματος. Χαρακτηριστική ήταν η φράση ενός Λατίνου πατριαρχικού αξιωματούχου, που

¹⁴Angold, Michael. *ο.π.*, 2006, σ.225.

¹⁵Η θαυμαστή εκείνη εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας η ιστορημένη διά χειρός του Ευαγγελιστή Λουκά, φυλασσόταν στην ομώνυμη μονή των Οδηγών, που είχε ανεγείρει περίλαμπρη ο Μιχαήλ ο Μέθυσος, στη θέση παλαιότερου ναού στα χρόνια της Πουλχερίας (9^{ος} αιώνας). Την εικόνα, που μετά την απεγνωσμένη εκείνη λιτανεία που έγινε στα τείχη του Αγίου Ρωμανού είχαν εναποθέσει οι υπερασπιστές της Πόλης στην πλησίον μονή της Χώρας, κατατεμάχισαν οι στρατιές των Γενιτσάρων το 1453 «χωρίζαντες εις τέσσερα» κατά τον Δούκα, «καί γυμνώσαντες τοῦ πολλοῦ αὐτῆς κόσμου».

¹⁶Angold, Michael. *ο.π.*, 2006, σ.225.

¹⁷Angold, Michael. *ο.π.*, 2006, σ.225.

θεώρησε την απόφαση του Μοροζίνι αντιχριστιανική λέγοντας ότι θα ωθούσε τους ορθοδόξους κατοίκους της Πόλης σε αντίσταση. Πράγματι, όταν οι Λατίνοι αξιωματούχοι προσπάθησαν να σταματήσουν την ορθόδοξη λειτουργία στο ναό του Αγίου Νικολάου, δίπλα στην Αγία Σοφία, εκδιώχθηκαν βιαίως από το μανιασμένο πλήθος¹⁸. Ο Μοροζίνι είχε ανοίξει τον ασκό του Αιόλου, γιατί το θέμα της εικόνας της Οδηγήτριας δεν αφορούσε απλά μια διαμάχη του Λατίνου Πατριάρχη με τους Ορθοδόξους κατοίκους της Πόλης, αλλά είχε βαθύτερα αίτια. Οι δυο πλευρές προς επίλυση του ζητήματος συναντήθηκαν στις 30 Αυγούστου 1206¹⁹. Από τους Έλληνες²⁰ ζητήθηκε να αναγνωρίσουν την εξουσία του Λατίνου πατριάρχη, καθώς ο πατριάρχης Ιωάννης Ι΄ Καματηρός είχε πλέον πεθάνει. Οι Ορθόδοξοι αντίκρουσαν το αίτημα υποστηρίζοντας ότι ο Μοροζίνι δεν μίλαγε και δεν καταλάβαινε τη γλώσσα τους, όποτε ήταν ανεπαρκής στην εκτέλεση των καθηκόντων του και δε μπορούσε να ακούσει τις εξομολογήσεις τους. Τελικά, οι συνομιλίες έφτασαν σε αδιέξοδο, καθώς τέθηκαν θέματα διαφοράς του δόγματος και της φύσεως της εξουσίας, που η Ρώμη είχε κληρονομήσει από τον άγιο Πέτρο (πρωτείο τιμής)²¹.

¹⁸Angold, Michael. *ο.π.*, 2006, σ.226.

¹⁹Angold, Michael. *ο.π.*, 2006, σ.226.

²⁰Χωνιάτης, Νικήτας. *Τά μετὰ τήν ἄλωσιν συμβάντα τῇ πόλει*, Migne. P.G. 139,961C. «*πῶς ἂν εἶην ἐγὼ τό βέλτιστον χρήμα, τήν ἱστορίαν, τό κάλλιστον εὖρημα τῶν Ἑλλήνων, βαρβαρικαῖς καθ' Ἑλλήνων πράξεις χαριζόμενος*». Μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Φράγκους οι βυζαντινοί λόγιοι τονίζουν περισσότερο τον ελληνικό χαρακτήρα των κατοίκων της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας. Ο Νικήτας Χωνιάτης επιμένει στην ονομασία «Ἕλληνες». Θεοδώρου επισκόπου Αλανίας, *Λόγος ἐπιστολμαῖος πρὸς τήν Κωνσταντινούπολιν και τούς ἐνδημοῦντας τῶν ἐπισκόπους*, Migne PG 140.στ.413-414. Ο Νικηφόρος Βλεμμύδης αποκαλεί Έλληνες τους βυζαντινούς βασιλείς. Ο Θεόδωρος επίσκοπος Αλανίας σε επιστολή προς τον αδελφό του γράφει ότι «Ἐάλω μὲν ἡ πατρίς, ἀλλ' ἄνδρὶ σοφῷ πᾶς τόπος Ἑλλάς»

²¹Angold, Michael. *ο.π.*, 2006, σ.226. Η Εκκλησία της Ρώμης ιδρύθηκε από τον Απόστολο Πέτρο και προϋπήρχε της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως. Σύμφωνα με τούς Λατίνους επισκόπους, η Εκκλησία της Ρώμης ήταν η «Κεφαλή και Μητέρα της Εκκλησίας» ή «caput et mater». Ο Πάπας, διάδοχος του Αγίου Πέτρου, κληρονόμησε τις δυνάμεις που του μεταβίβασε ο Χριστός, άρα είχε την πρωτοκαθεδρία σε ολόκληρη την Εκκλησία. Όμως, κατά με τούς

Η εικόνα, εν τω μεταξύ, κατά τη διάρκεια της νύχτας κλάπηκε από τους Βενετούς και μεταφέρθηκε στην μονή Παντοκράτορος, που τους είχε παραχωρηθεί. Οι υπεύθυνοι της κλοπής τιμωρήθηκαν από τον Ιννοκέντιο, αλλά η εικόνα παρέμεινε στη μονή Παντοκράτορος²². Η Παναγία η Οδηγήτρια δεν επέστρεψε στην μονή των Οδηγών, μέχρι τις 15 Αυγούστου 1261, που ο Μιχαήλ Παλαιολόγος μπήκε θριαμβευτικά στην Πόλη²³ με την εικόνα να προπορεύεται.

Το θέμα της εικόνας της Παναγίας της Οδηγήτριας ήταν ουσιαστικά η αφορμή για την ανάδειξη των προβλημάτων, που αντιμετώπιζε το ορθόδοξο υπόδουλο πλήρωμα, από την έναρξη της λατινοκρατίας στην Πόλη. Οι ορθόδοξες τελετουργίες δεν ήταν λίγες οι φορές που απαγορεύθηκαν από τον Λατίνο Πατριάρχη Θωμά Μοροζίνι και τους διαδόχους του, προκαλώντας την οργή του ορθοδόξου πληρώματος της Κωνσταντινούπολης και αμβλύνοντας το χάσμα του με τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Η λατινική ηγεμονία δεν έδειξε τον παραμικρό σεβασμό για τα ουσιώδη της Ορθοδοξίας στην Πόλη. Αντιθέτως, κηρύχθηκε ένας πνευματικός αγώνας για την υποταγή της ορθόδοξης Ανατολής στον Πάπα, τον οποίο

Ορθόδοξους, η Ανατολική Εκκλησία, ως Εκκλησία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, μίας οικουμενικής αυτοκρατορίας με εξουσία πάνω από όλα τα υπόλοιπα κράτη, ήταν αυτή που είχε την πρωτοκαθεδρία στην χριστιανική Εκκλησία. Συνεπώς, οι σχέσεις των δύο Εκκλησιών σε γενικές γραμμές δεν υπήρξαν ποτέ εγκάρδιες και φιλικές.

²²Αγγελίδη, Χριστίνα-Παπαμαστοράκης, Τίτος. «Η μονή των Οδηγών και η λατρεία της Θεοτόκου Οδηγήτριας», στο *Μήτηρ Θεού*, Αθήνα 2000, σ.382.

²³Της πομπής (παραπομπή) προπορευόταν η εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας και ακολουθούσε ο βασιλεύς πεζός μετά της αυγούστης και των μεγιστάνων και μετά αυτούς σύμπας ο συρρεύσας λαός. Βάδισαν έτσι μέχρι της Μονής του Στουδίου, όπου εναπόθεσαν την εικόνα στα χέρια του ηγουμένου και, έφιπποι πλέον, πορεύτηκαν στην Αγία Σοφία, όπου τέλεσαν δοξολογία. Η μεγαλόπρεπη αυτή πομπή αποτυπώθηκε σε αυτοκρατορικό μολυβδόβουλο που εικονίζει τον Μιχαήλ ολόσωμο, με διβητήριο και λώρο, να υψώνει στα χέρια του την εικόνα της Παναγίας, ενώ τα χρυσά υπέρπυρα που έκοψε λίγο αργότερα, έφεραν εγγάρακτη στη σκυφωτή τους όψη τη δεόμενη Θεοτόκο τη Βλαχερνίτισσα, περιστοιχισμένη από τα τείχη και τους πύργους της Βασιλεύουσας.

ανέλαβαν παπικοί λεγάτοι και ένα πλήθος λατίνων μοναχών και ιερέων, που συνόδευε τα στρατεύματα των σταυροφόρων.

Δεν ήταν τυχαίο ότι στην Τέταρτη Σύνοδο του Λατερανού στις 11 Νοεμβρίου του 1215 εξετάστηκε το «πρόβλημα» της Ελληνικής Εκκλησίας²⁴. Μάλιστα, ο Πάπας προσκάλεσε και τον Ορθόδοξο επίσκοπο της Κέρκυρας, που αρνήθηκε να παραστεί, λέγοντας, συν τοις άλλοις, ότι η χηρεία του Ορθοδόξου Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως του απαγόρευε να παρακολουθήσει τη σύνοδο²⁵. Τελικώς κανένας ορθόδοξος δε παρέστη²⁶. Η Τέταρτη Λατερανή σύνοδος αποτέλεσε κομβικό σημείο στις σχέσεις Ορθοδόξων και Λατίνων. Οι Εκκλησίες της Ανατολής, αν και φαίνεται ότι δεν απασχόλησαν ιδιαίτερα τον Ιννοκέντιο, παρά μόνον σε επίπεδο οργάνωσης και διευθέτησης ζητημάτων, που απασχολούσαν την λατινική τους πλέον ιεραρχία, την παλιά στις περιοχές των πατριαρχείων της Ανατολής και την νέα στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, αποξενώθηκαν εντελώς μετά τις αυστηρές και συντηρητικές αποφάσεις της Συνόδου. Μάλιστα, φαίνεται στην εποχή του Ιννοκεντίου να έχει λησμονηθεί εντελώς η προ του 1054 σχέση μεταξύ των Εκκλησιών και η τάξη πρωτοκαθεδρίας, καθώς θεωρήθηκε ότι η ένωση των Εκκλησιών είχε ήδη επιτευχθεί. Αυτό προκύπτει ως συμπέρασμα, μιας και δεν μπορεί να εξηγηθεί διαφορετικά η διατύπωση στον 4ο κανόνα²⁷ της Λατερανής

²⁴Angold, Michael. *ο.π.*, 2006, σ.233.

²⁵Angold, Michael. *ο.π.*, 2006, σ.233.

²⁶Στεφανίδης, Βασίλειος. *Εκκλησιαστική ιστορία απ' αρχής μέχρι σήμερα*. 6η εκδ. Αθήνα: Παπαδημητρίου, 1998, σ.382.

²⁷Foreville, Raymonde. *Lateranense I, II, III e Lateranense IV*, [edizione italiana a cura di Ottorino Pasquato], Città del Vaticano : Libreria Editrice Vaticana, 2001, σ.342-386. **L'orgoglio dei greci contro i latini**. Quantunque sia nostra intenzione favorire e onorare i Greci che in questi nostri tempi sono ritornati all'obbedienza della sede apostolica, rispettando i loro costumi e i loro riti per quanto possiamo farlo nel Signore, non vogliamo tuttavia e non possiamo essere remissivi di fronte a usi che importano un pericolo per le anime e detraggono all'onore della chiesa. Da quando, la chiesa Greca con alcuni suoi complici e fautori si è sottratta all'obbedienza della sede apostolica, i Greci hanno cominciato a disprezzare talmente i Latini che, tra le altre cose che compivano ampiamente per offenderli, quando i sacerdoti Latini celebravano sui loro altari

Συνόδου, όπου γίνεται λόγος μόνο για την «επιστροφή» Ελλήνων στην υπακοή της Αποστολικής Έδρας και καθόλου για την αποκατάσταση του σχίσματος. Παρόλα αυτά οι Λατίνοι αποφάσισαν να προβούν σε κάποιες παραχωρήσεις. Έτσι η σύνοδος του Λατερανού αναφέρεται ως η πρώτη, που επίσημα επέτρεψε στους Ορθοδόξους να διατηρούν τα εκκλησιαστικά τους έθιμα²⁸, καθώς ήταν πάγια θέση των επισκόπων της Ρώμης να επιβάλουν τα ρωμαϊκά λειτουργικά έθι στις Εκκλησίες της Ανατολής και της Δύσης²⁹. Στην ουσία οι ελευθερίες, που προβλέπονταν από τη Σύνοδο του Λατερανού ποτέ δεν εφαρμόστηκαν πλήρως, καθώς σκοπός των Λατίνων ήταν να καθυποτάξουν παντί τρόπω την Ορθόδοξη Εκκλησία.

Ο Ιννοκέντιος προφανέστατα ενδιαφέρονταν να απορροφήσει την Ορθόδοξη Εκκλησία, και όχι να της επιτρέψει να έχει ένα βαθμό αυτονομίας³⁰. Η επιμονή του οι νέοι Ορθόδοξοι επίσκοποι να δεχθούν τον Λατίνο Πατριάρχη, καθώς και να καθαγιάζουν σύμφωνα με τα λατινικά έθιμα, άμβλυνε τη διάσταση των δυο Εκκλησιών και μεγάλωσε το μίσος Ελλήνων και Λατίνων, που βαστούσε από την εποχή της αλώσεως του 1204. Οι Λατίνοι πίστευαν ότι η κατάκτηση της Πόλης, δικαίωνε

essi si rifiutavano di celebrare su di essi il santo sacrificio, se prima non erano stati lavati, quasi fossero stati contaminati. Inoltre osavano ribattezzare temerariamente quelli che erano già stati battezzati dai Latini, cosa che alcuni, a quanto abbiamo sentito dire, fanno ancora oggi senza alcun riguardo. Volendo, quindi, toglier dalla chiesa di Dio così grave scandalo, secondo il parere del sacro concilio comandiamo loro severamente che cessino di agire in tal modo, confermandosi come figli obbedienti della sacrosanta Romana chiesa, loro madre, perché vi sia un solo ovile ed un solo pastore (17). Se qualcuno osasse fare ancora qualche cosa di simile, colpito dalla scomunica, sia deposto da ogni ufficio e beneficio ecclesiastico.

²⁸Hefele, Karl Joseph von. *Conciliengeschichte* 2. verbesserte Auflage. Freiburg im Breisgau: Herder, 1873, σ.885. «ἐάν ἔν τινι διαμερίσματι ζῶσι διάφορα ἔθνη μετὰ διαφόρων γλωσσῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ρυθμῶν (ritus), ὁ ἐπίσκοπος νὰ ἐκλέξῃ ἁγίους ἄνδρας, οἱ ὅποιοι δι' ἑκάστον ἔθνος νὰ τελῶσι τὴν θεῖαν λατρείαν ἐν τῇ γλώσσῃ καὶ τῷ ρυθμῷ αὐτοῦ».

²⁹Στεφανίδης, Βασίλειος. *Εκκλησιαστική ιστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον*. 6η εκδ. Αθήνα: Παπαδημητρίου, 1998, σ.382.

³⁰Angold, Michael. *ο.π.*, 2006, σ.234.

τις θέσεις τους, ενώ οι Έλληνες τη θεωρούσαν προσβολή για την Ορθοδοξία. Κάθε προσπάθεια ενώσεως των δυο Εκκλησιών κατά τη διάρκεια της λατινοκρατίας έπεσε στο κενό εξ' αιτίας της παπικής αδιαλλαξίας, αλλά και της απληστίας του παπικού κλήρου, που πάντα εποφθαλμιούσε την εκκλησιαστική περιουσία³¹.

Θα μπορούσε να ειπωθεί πως μόνον η δεκαετής βασιλεία του Ερρίκου ήταν μια περίοδος ανάσας για τον ελληνικό ορθόδοξο πληθυσμό της Πόλης, καθώς φαίνεται ότι ο νέος αυτοκράτορας αντιλήφθηκε άμεσα ότι μια πολιτική συμφιλίωσης με τους Έλληνες επιβαλλόταν για την επιβίωση της αυτοκρατορίας του³². Για το λόγο αυτό αρνήθηκε να συμμετάσχει σε διωγμούς Ορθοδόξων, που δεν υπάκουαν στα διατάγματα του παπικού λεγάτου, χρησιμοποίησε Έλληνες στη δημόσια διοίκηση και περιορίσε τις διεκδικήσεις των καθολικών ιερέων. Μάλιστα, επέτρεψε στους Ορθοδόξους πιστούς της Κωνσταντινούπολης να χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα στις λειτουργίες τους³³. Παρόλα αυτά η διάθεση του Ερρίκου να μην έρθει σε ρήξη με τον Ιννοκέντιο, καθώς και το σύντομο διάστημα της βασιλείας του ελάχιστα βελτίωσαν την ζωή των ορθοδόξων κατοίκων και του κλήρου της Πόλης.

Η περίοδος της λατινοκρατίας διακρινόταν από την θρησκευτική ανελευθερία και τους διωγμούς των ορθοδόξων κατοίκων και πνευματικών ηγετών της Κωνσταντινούπολης, που οδήγησε βαθμιαία στην έλλειψη ιερατείου και ψαλτών. Πολλοί ναοί είτε καταστρέφονται από την μανία των σταυροφόρων είτε περνούν (συνολικά 50), στη δικαιοδοσία των Λατίνων προς ικανοποίηση των δικών τους λειτουργικών αναγκών.

Τα χρόνια πριν την άλωση της Πόλης το 1204, διακρίνονται από στασιμότητα, περιορισμένη πνευματική δημιουργία και παρακμή του ασματικού τύπου λατρείας. Η ασματική

³¹Angold, Michael. *ο.π.*, 2006, σ.234.

³²Pears, Edwin. *Η καταστροφή της Ελληνικής Αυτοκρατορίας: η Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453*. Αθήνα: Στοχαστής, 2003, σ.33.

³³Pears, Edwin. *ο.π.*, 2003, σ.33.

ακολουθία, παρόλα αυτά, δεν λησμονήθηκε εντελώς και διατηρήθηκε στην Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως, στην μητρόπολη Θεσσαλονίκης και στη μητρόπολη των Αθηνών³⁴. Η τέλεση του ασματικού Τυπικού συνεχιζόταν σε λίγους ναούς της βασιλεύουσας και ορισμένες μόνον ημέρες του έτους μέχρι και το 1204, οπότε η Πόλη αλώθηκε από τους Φράγκους³⁵. Η Αγία Σοφία, όπως προαναφέρθηκε περνά στη δικαιοδοσία των Λατίνων και οι ορθόδοξες τελετουργίες σταματούν να τελούνται στο ναό μέχρι και την ανακατάληψη της Πόλης το 1261.

Η άλωση του 1204 αποτέλεσε, λοιπόν, σταθμό στη διαμόρφωση της σύγχρονης λειτουργικής ζωής καθώς ήταν αυτή, που ουσιαστικά οδήγησε στην παρακμή και σταδιακά στην πλήρη εγκατάλειψη του ενοριακού (ασματικού) Τυπικού υπέρ του μοναστηριακού του Αγίου Σάββα, που είναι σε χρήση στην Ορθόδοξη Ανατολή μέχρι και σήμερα. Όπως, χαρακτηριστικά ανέφερε ο άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης, ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της βυζαντινής λειτουργικής ερμηνευτικής, στο έργο του Διάλογος³⁶, το ασματικό Τυπικό μετά της αλώσεως υπό των Φράγκων έπαυσε οριστικώς. Μόνο, όπως χαρακτηριστικά λέγει, τρεις του έτους διατηρείτο το αρχαίο έθος, δηλαδή, οι ακολουθίες να ψάλλονται κατά το ασματικό Τυπικό³⁷. Πρόκειται για μεγάλη καινοτομία, που οδήγησε στη διακοπή της ασματικής λειτουργικής παραδόσεως της Βασιλεύουσας και συνετέλεσε, ώστε να εγκαταλειφθούν και να *απολεσθούν τα κάλλιστα και αρχαιότατα εν προκειμένω έθνη*³⁸.

³⁴Σκαλτσής, Παναγιώτης. *Λειτουργικές μελέτες Ι. Θεσσαλονίκη*: Πουρναράς, 1999, σ.233.

³⁵Μπαλαγεώργος, Δημήτριος. *Η ψαλτική παράδοση των ακολουθιών του Βυζαντινού κοσμικού τυπικού*. Αθήνα: Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, 2001, σ.104.

³⁶Συμεών Θεσσαλονίκης. *Διάλογος*, κεφ. ΤΒ'-ΤΓ', Migne PG 155,553D.

³⁷Ήτοι κατά την Ύψωσιν του Τιμίου Σταυρού, κατά την εορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και κατά τη μνήμη του Ιερού Χρυσόστομου.

³⁸Συμεών Θεσσαλονίκης. *Διάλογος*, κεφ. ΤΒ'-ΤΓ', Migne PG 155,553D.TMZ',625B.

Ο Άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης στο κατεξοχήν ερμηνευτικό του έργο, το «Διάλογο»³⁹, απέδωσε την παρακμή του ασματικού Τυπικού στις ιστορικές συγκυρίες, αναφέροντας την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους, ως τη σημαντικότερη από αυτές. Στο έργο του «Απόκρισις» συμπληρώνει ως αίτιο παρακμής του ενοριακού Τυπικού και τους διωγμούς από τα βαρβαρικά έθνη, που οδήγησαν στην έλλειψη ψαλτών και ιερέων⁴⁰. Τελικώς, όπως επισημαίνει ο Άγιος Συμεών το αρχαιότατο έθιμο κατέληξε, από όλη την οικούμενη⁴¹, να τελείται μόνο στην Εκκλησία της Θεσσαλονίκης. Ο Συμεών σημειώνει ότι κάτω από τις δύσκολες αυτές συνθήκες οι τελετές του ασματικού Τυπικού, που απαιτούσαν ενοριακούς ναούς και ένα σημαντικό αριθμό ψαλτών οδηγήθηκαν στο μαρασμό⁴².

Είναι μια περίοδος σκληρής δοκιμασίας για τους Ορθοδόξους της Πόλης και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που για πρώτη φορά από την ίδρυση του μεταφέρει την έδρα του στην Νίκαια της Βιθυνίας. Η νέα πραγματικότητα συντέλεσε στην κατάλυση του Τυπικού της «μεγάλης Έκκλησίας, ὅπερ δὴ καὶ πᾶσαι εἶχον Ἐκκλησίαι»⁴³. Ήταν η εποχή, που το ενοριακό Τυπικό μετά από αιώνες χρήσης σταμάτησε να τελείται στην υπόδουλη πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Ο Άγιος Συμεών λέγει χαρακτηριστικά, «αἱ λοιπαὶ δὲ ἄλλαι ἀκολουθαὶ τοῦ τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας Τυπικοῦ (ασματικού) ἐν τῷ παρόντι καιρῷ κατὰ με τὰς ἄλλας ἐκκλησίας οὐκ ἐνεργοῦνται, οὐδ' ἐν αὐτῇ τῇ φιλοχρίστῳ καὶ βασιλίδι πόλει, διὰ τὸ καὶ αὐτὴν ποτὲ ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀλῶναι, καὶ τὰ τοῦ καλοῦ ἀπολέσαι καὶ ἀρχαιοτάτου ἔθους αὐτῆς»⁴⁴. Η γρήγορη ανάκτηση της Πόλης συνετέλεσε στην

³⁹Συμεών Θεσσαλονίκης. *Διάλογος*, κεφ. ΤΑ΄. Migne PG 155,553D, και TMZ',625B.

⁴⁰Συμεών Θεσσαλονίκης. *Απόκρισις*, κεφ. ΝΣΤ΄. Migne PG 155,908B.

⁴¹Σκαλτσής, Παναγιώτης. *ο.π.*, 1999,σ.233 & Συμεών Θεσσαλονίκης. *Απόκρισις*, κεφ. ΝΣΤ΄. Migne PG 155,908B.

⁴²Μπαλαγεώργος, Δημήτριος. *ο.π.*, Αθήνα: Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, 2001,σ.104.

⁴³Συμεών Θεσσαλονίκης. *Απόκρισις*, κεφ.ΝΣΤ΄, Migne PG 155,624B.

⁴⁴Συμεών Θεσσαλονίκης. *Διάλογος*, κεφ.ΤΑ΄, Migne PG 155, 553D.

διατήρηση του ορθόδοξου φρονήματος και τη διαφύλαξη της πίστης των Ελλήνων της βασιλεύουσας.

Παρά τις μεγάλες αντιξοότητες, που βίωσε η λατρευτική ζωή της ορθόδοξης Εκκλησίας κατά την περίοδο της λατινοκρατίας ο βυζαντινός λειτουργικός Τύπος δεν εξαφανίστηκε εντελώς. Η μαρτυρία⁴⁵ του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Δημητρίου Χωματιανού επιβεβαιώνει ότι η ασματική ακολουθία τελούταν ακόμη στη Θεσσαλονίκη και στη μητρόπολη των Αθηνών⁴⁶, χωρίς να αποκλείει το ενδεχόμενο να τελούταν και αλλού. Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το καλοκαίρι του 1261 (25 Ιουλίου) από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο επέφερε την υιοθέτηση του μοναστηριακού Τυπικού του Αγίου Σάββα και από τους ενοριακούς ναούς⁴⁷. Η τέλεση του ασματικού Τυπικού περιορίστηκε στην Κωνσταντινούπολη μόνον στο ναό της Αγίας Σοφίας και μόνον τρεις φορές καθ' έτος, στην εορτή της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού, στην εορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και στην μνήμη του Ιωάννου του Χρυσοστόμου⁴⁸. Το έθος αυτό παρέμεινε ζωντανό ακόμα και μέχρι την εποχή του αγίου Συμεών Θεσσαλονίκης, ο οποίος χαρακτηριστικά αναφέρει: «ὁμῶς ἐκτελεῖ ταύτην τῇ ἐορτῇ τῆς ὑψώσεως, εἶγε ἁσματικὴν τελέσει ἀκολουθίαν, καί ἐν τῇ κοιμήσει τῆς Θεομήτορος, καὶ τῇ τοῦ Χρυσοδόρημονος μνήμῃ»⁴⁹.

Η λατινοκρατία, όμως, πλην των αρνητικών συνεπειών που είχε στο ασματικό Τυπικό επέδρασε αρνητικά και στο Στουδιτικό Τυπικό, οδηγώντας τελικά στην εξαφάνιση και στην αντικατάσταση του από το μοναστηριακό Τυπικό του αγίου

⁴⁵ Pitra, Jean Baptiste. *Analecta Sacra et Classica Spicilegio Solesmensi*. Farnborough, Hants.: Gregg Press, 1967, σσ.619-622.

⁴⁶ Μπαλαγεώργος, Δημήτριος. *ο.π.*, 2001, σ.105.

⁴⁷ Taft, Robert. «The Evolution of the Byzantine “Divine Liturgy”» στο *Orientalia Christiana Periodica*, τομ. 43, 1977, σ. 30.

⁴⁸ Μπαλαγεώργος, Δημήτριος. *ο.π.*, 2001, σ.105.

⁴⁹ Συμεών Θεσσαλονίκης. *Διάλογος*, κεφ.ΤΑ΄, Migne PG 155, 553D.

Σάββα⁵⁰. Την περίοδο της φραγκοκρατίας κιβωτός σωτηρίας για την Ορθοδοξία αναδείχθηκε ο μοναχισμός, που μαζί με την παιδεία στο κράτος της Νίκαιας κυρίως, διαφύλαξαν την πίστη, τη λατρεία και την εθνική συνείδηση των Βυζαντινών. Στο μοναχισμό οφείλεται και η ολοκληρωτική επικράτηση του Τυπικού του αγίου Σάββα την Κωνσταντινούπολη.

Σύμφωνα Miguel Arranz, μόνον τα ελληνόφωνα μοναστήρια της Κάτω Ιταλίας(Σικελία, Καλαβρία, Κρυπτοφέρρη) χρησιμοποιούσαν το στουδιτικὸ Τυπικὸ μέχρι το τέλος του 16ου αιώνα. Τότε ο Πάπας υποχρέωσε τους μοναχούς να ασπαστούν το Τυπικὸ του Αγίου Σάββα⁵¹. Το τυπικὸ του Αγίου Σάββα δεχόμενο στουδιτικές τον 8ο-9ο αιώνα και αγιορείτικες, στη συνέχεια, επιδράσεις κατέληξε να γίνει η λειτουργική τάξη και πράξη ολόκληρης της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως είναι σήμερα. Η λατινική κτήση της Πόλεως αποτέλεσε, λοιπόν, το καίριο χτύπημα για το ασματικὸ Τυπικὸ, καθώς μετά από αιώνες χρήσης σταμάτησε να τελείται στην υπόδουλη πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Μετά την ανάκτηση της Πόλης από τους Παλαιολόγους το αρχαίο ἔθος του να ψάλλεται η ασματική ακολουθία στο ναὸ της Αγίας Σοφίας και είχε παύσει ἐπὶ λατινοκρατίας, ποτέ ουσιαστικά δεν επανήλθε.

Κατὰ την περίοδο της λατινοκρατίας, η λατρεία χάνει τη λαμπρότητά της, ὄχι ὅμως και το περιεχόμενό της. Η γρήγορη ανάκτηση της Πόλης συνετέλεσε στην διατήρηση του ορθόδοξου φρονήματος και τη διαφύλαξη της πίστες των ορθοδόξων της βασιλεύουσας. Η δογματική, ὅμως, διάσταση, η ίδρυση λατινικοῦ Πατριαρχείου και η παραγκώνιση του ορθόδοξου κλήρου διατήρησαν ακατάσβεστες τις αντιπάθειες μεταξύ Δύσης και Ανατολής για πολλοὺς αιώνες και αμβλύναν το χάσμα, ὅπως

⁵⁰Καραϊσαρίδης, Κωνσταντῖνος. *Ασματικὸ και μοναχικὸ τυπικὸ και η στουδιτικὴ μεταρρύθμιση*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογικὴ Σχολή, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικῆς Θεολογίας, 2012, σ.20.

⁵¹Arranz, Miguel. «Les prières presbytérales de la «Pannychis» de l'ancien Euhologe byzantin et la «Pannychida» des defunts», στο *Orientalia Christiana Periodica*, τόμ. 40, 1974, σ. 67.

το αποκαλεί ο Νικήτας Χωνιάτης, μεταξύ ανατολής και δύσης, που ξεκίνησε με το σχίσμα των Εκκλησιών το 1054, έμοιαζε σχεδόν αγεφύρωτο μετά την άλωση της Πόλης από τους σταυροφόρους.

